

«МИ МУСИМО НАВЧИТИСЯ ЧУТИ СЕБЕ УКРАЇНЦЯМИ ...»

Іван Франко і проблема культурної ідентичності в історичному та сучасному вимірах: До 160-річчя від дня народження та 100-річчя від дня смерті Івана Франка

Відходив у вічність цей універсальний український геній у день похмурий 28 травня 1916 року. Остання в житті Івана Франка ніч була неспокійною, тривожною, майже без сну. Знесилений хворобами, безпорадний поет раз-у-раз намагався піднятися з ліжка, поривався до вікна, до світла, але в саду, затіненому горіхом, яблунями і вишнями, нічого не проглядалося. Нетерпеливо чекав ранку – хотів побачити сонце. Але небо було щільно загорнуте в густі хмари і годі було сподіватися, що незабаром розвидниться. Не дочекався. Геть вимучений невтишними болями, візіями містично-релігійного змісту, переживаннями за долю рідних і самотністю, цей провісник вільної, соборної незалежної України так і не дочекався зустрічі зі сонцем і відійшов о 16 годині [1, с. 300-301]. І рівно в цій годині, в ту мить, коли хтось із доглядачів хворого зупиняв годинник, а інший завішував дзеркало рядом, крізь густі хмари пробилось сонце, яскравими променями пронизало сад і висвітлило вітальню, в якій на цератовому дивані впокоївся навіки духовно-інтелектуальний будівничий «золотих мостів зрозуміння і спочування» між народами, культурами і віруваннями. На його страдницькому обличчі закарбувалася велика втома і тяжкі фізичні й морально-психологічні страждання.

Був в останні роки свого життя самотнім і фізично безпорадним. Обидва сини, бо найстаршого Андрія батько поховав три роки тому, були на фронтах Першої світової війни. Старший син Тарас, учитель гімназії, воював в австрійській армії на італійському фронті, молодший Петро, студент політехніки, пішов добровольцем до Українських Січових Стрільців, а донька Анна виїхала напередодні війни до своєї тітки до Києва. Мудра, розважлива його помічниця, дружина Ольга Федорівна переживала гострі напади спадкової душевної хвороби і перебувала в лікарні для душевнохворих. Проте цей фанатично відданий творчій праці письменник і учений, вимучений тяжкими обставинами життя, паралічем рук, безсонням, переслідуваннями духами-демонами, хворими – на межі повної сліпоти – очима, тягнув до останніх днів свого життя, мов той віл, воза національного обов'язку.

*Як віл в ярмі, отак я день за днем
Свій плуг тяжкий до краю дотягаю;
Немов повільним спалююсь вогнем...*

І весь цей тяжкий щоденний труд на ниві національної літератури, науки, культури, освіти, політики, видавничої справи заради одного, ще в ранній юності вимріяного і осмисленого національного ідеалу: духовне воскресіння рідного народу в ім'я його світлої будущини, піднесення «почуття національної свідомості й солідарності в масах усього русько-українського народу», майбутня його горда постава «у народів вольних колі». Бо глибоко вірив, що український народ осягне цей «ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним».

*О, ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний
твого повстання.*

Виявляв за сорок років творчої діяльності (перший вірш «Великдень» написав у 15 років) колосальну працездатність, уміння мобілізувати фізичні сили і дух на щоденну, до фанатичного самозосередження роботу. За неповних 60 років життя Іван Франко (народився 27 серпня 1856 року) написав понад 6000 творів, із них 10 поетичних збірок та 1 збірка поем, 10 творів великої і 100 творів малої прози, 3000 наукових і публіцистичних праць із різних галузей знань та суспільного життя. Ним здійснені переклад українською мовою близько 200 авторів із 14 мов та 37 національних літератур, видрукував 60 збірок оригінальних перекладних творів різних жанрів, загалом опублікував 220 книжок і брошур [4].

А доводилося І. Франкові – письменникові, вченому, політичному і громадському діячеві, редактору-видавцю працювати в час «сумний і скандальний», в таких суспільно-політичних умовах і в такій громадсько-суспільній атмосфері, коли переважало «назадництво, погорда до власного народу, до його думок, почувань та ідеалів», «лакейське прислужництво», «бліда безхарактерність, що, мов соняшник до сонця, тягнеться до посад і авансів». Правда, писав він в статті «Між своїми», «бували часи мертвіші і глухіші», але в час «панування облуди і кривди людської» як було боляче йому, національно свідомому українцю, спостерігати, що одна частина тогочасного суспільства запліднена бацилами москвофільства, інша визивно демонструє *«своє духове відчуження від рідної нації»*. Чи не тому «ідеал національної самостійності» в погляді «культурним і політичним», із прикрістю визнає Франко, лежить «поза межами можливого»?

«Письменник-робітник» І. Франко, який себе називав «пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку», вважав чи не найважливішим для себе завданням змагатися за піднесення національної свідомості свого народу, утвердження національної солідарності, закликаючи провідників свого народу, передусім національних провідників, духовну та інтелектуальну еліту, терпляче і жертвовно нести в народні маси слово правди, віри і надії рідною мовою. Народ не розбудити до активного будівництва національної держави, якщо розвиток рідної мови, національної культури, освіти і науки не стане визначальним орієнтиром суспільного поступу, органічною потребою більшості суспільства, «впливом живої потреби нації». Бо, писав І. Франко в листі до Ольги Рошкевич 20 вересня 1878 року, саме «освіта і наука зможе прояснити масам робочого люду ціль і способи цілого діла» – «великої революції соціальної», під якою він розумів «цілий великий рід таких культурних, наукових і політичних актів», які повертають розвиток народу «на зовсім іншу дорогу». А інша дорога для цілого народу в час його життя й творчої діяльності – це «здвигнення нашої національної будови в усій її цілості». Із закликом приступити до цієї «великої праці» і звернувся І. Франко в 1905 році до української молоді. Речник «реального націоналізму», який ще 1889 року написав статтю «Формальний і реальний націоналізм», виступає з «Одвертим листом до галицької української молоді», пропонуючи розв'язання цієї найважливішої «величезної дійової задачі» – «здвигнення нашої національної будови» [7, с. 404].

Українську націю він уявляв як суцільний культурний організм. Тобто, має сформуватися національна спільнота – єдина, нероздільна, здатна, здібна до самостійно культурного і політичного життя. Якщо витвориться завдяки самовідданій, цілеспрямованій роботі української інтелігенції українська нація як «суцільний культурний організм», то тоді вона буде відпорна «на асиміляційну роботу інших націй».

І. Франко з болем і переживанням сприймав змішання ідей і думок у головах галицьких русинів щодо національної ідентичності, власної батьківщини, навіть мови, чим користалися і польські шовіністи, і галицькі москвофіли, і російські панславісти. Тому він й обстоював необхідність піднесення саме культурно-духовного рівня народних мас. Так, у статті «З Новим роком» (1897) І. Франко закликає письменників, учених не собою, не своєю особою зацікавлювати публіку, а передусім «розбуркати в ній ідейне, духове життя, бажання освіти й поступу, бажання естетичних вдовольень...» [5, с. 403].

На думку І. Франка, культурний фактор передуює політичному, бо національне будівництво передбачає набуття спільнотою ідентичності, а вже на цій основі – політичної організації та суспільної гармонізації в межах певної території.

Згодом через сто років один із найавторитетніших дослідників націоналізму, англійський філософ Ернест Гелнер обґрунтує тезу про те, що багато доведеться докласти зусиль і витратити часу для того, щоб гармонія культури і держави стала «націоналістичним імперативом». Цей автор праці «Нації та націоналізм» обґрунтує концептуальні засади культурної політики, культурного націоналізму, які практично реалізовував І. Франко своєю науковою, духовною, літературною, політичною, видавничою і суто просвітницькою роботою.

І. Франко практично довів, що нації і національність дійсно можна і слід визначати у термінах культури, «на основі спільності культури», що згодом обстоюватиме і Ернест Гелнер, і Ентоні Сміт, і Джон Гатчінсон, Ерік Д. Гобсбаум та ряд інших [2].

І. Франко не випадково звертався саме до молоді, патріотичним обов'язком і національним завданням якої має стати мобілізація життєвої і творчої енергії рідного народу, здійснення культурної інтеграції всього, включаючи і закордонне, українства. Він закликав галицьку молодь «до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими!», а саме – здобувати теоретичні й практичні знання, гартувати свою волю, наповнювати свої серця любов'ю до свого народу і виявляти цю любов «невтомною, тихою працею».

Сам І. Франко своєю невсипущою, подвижницькою працею письменника, вченого, публіциста, політика, редактора, видавця подав ідеальний взірець служіння інтересам рідного народу, організовуючи і забезпечуючи діяльність різного роду газет, журналів, видавництв, інституцій, «потрібних для культурного розвою на національним ґрунті».

Підсумовуючи наприкінці життя в 1914 році свою каторжну працю заради пробудження свого народу до свідомого національного життя і побудови української національної держави, І. Франко писав: «В своїй оце вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступні розвою, займався дуже різноманітною роботою, служив різним напрямом і націям, бо доводилося попрацювати немало, крім нашої української, також польською, німецькою та російською мовою. Та скрізь і завжди у мене була одна провідна думка – служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не спроневірився досі, ніколи і не споневірюся, доки мого життя» [5, с. 282].

Одна лише редакторсько-видавнича діяльність І. Франка вражає огромом здійснених проєктів, в переважній своїй частині реалізованих, а головне, чітко спрямованих на певне коло читачів із метою формування національної свідомості, пробудження почуття народної єдності, народного самопізнання.

Хіба не є «духовно-інтелектуальним подвигом» (І. Франко) колосальна творча спадщина цього провісника вільної України, хіба не вражає його подвижництво на ниві формування духовно-культурного простору завдяки щоденній, важкій і невдячній праці в журналі «Друг», у виданні альманаху художніх творів «Дністрянка», в творенні журналів і альманахів «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Зоря», «Товариш», «Народ», «Жите і Слово», «Громадський голос», в реалізації таких видавничих проєктів, як «Дрібна Бібліотека», «Наукова Бібліотека», «Хлопська бібліотека», «Белетристична Бібліотека», «Універсальна бібліотека», «Українсько-руська Бібліотека», «Міжнародна Бібліотека», «Всесвітня Бібліотека», «Міжнародна Бібліотека»? А «Записки НТШ», спеціальні збірники НТШ, тематичні серії, «Літературно-національний вісник», а упорядкування, редагування і видання творів в «Українсько-руській Видавничій Спільці у Львові»!

Надзавданням процесу формування культурної солідарної спільноти – української нації І. Франко вважав усвідомлену орієнтацію кожного її члена на особисту політичну відповідальність за майбутнє розчленованого імперіями рідного народу, на право нації бути господарем на своїй території, в своєму національному домі – власній державі. Саме тому прагнув І. Франко мобілізувати й гуртувати нові творчі сили, передусім молоді, національну еліту, інтелігенцію задля творення цілості й єдності українського народу – цілісного культурного організму.

Україні вкрай потрібні були і в часи І. Франка, і в часи наші національно і соціально свідомі чільні діячі – патріотичні представники українського народу, діяльні речники культурного націоналізму, які могли б реалізовувати ідеї національної консолідації та мобілізації.

Як стверджує австралійський спеціаліст із питань європейської етнічності та націоналізму Джон Гатчінсон, речниками культурного націоналізму, тобто, тими, хто мобілізує життєву силу нації, хто формує її ідентичність, «є не політики чи законодавці, а передусім історики і митці, які утворюють ті культурні та академічні спільноти, що якраз і покликані відкрити цю творчу силу в усіх її вимірах та надихнути нею всіх членів нації» [2, с. 655].

Уже тоді, на початку ХХ століття, І. Франко охоплював критичним зором увесь етнічний материк, на якому протягом тисячоліття «виростала» національна спільнота – український народ. Але для того, щоб усі етнічні території могли об'єднатися в національній державі, злитися в єдину державно-територіальну цілісність, необхідно, наголошував І. Франко, організувати свідому працю «на полі нашого ділання» заради формування культурно суверенної української нації. Він сам жертвовно робив «живе діло відродження» (М. Грушевський) і закликав інших до «розбудження національної свідомості в широких кругах нашої інтелігенції і прояснення задач і цілей національного розвою». Бо терпеливою, важкою працею утверджував неспростовну думку: «слава країни має своїм джерелом не політичну владу, а культуру народу – внесок мислителів та просвітителів у спільний набуток людства» [2, с. 657].

Це була Франкова програма реальної політики культурного націоналізму. Її реалізація передбачала консолідацію національної еліти, яка в часи духовного будителя народу не була згуртована, національно не свідома, отже суспільно пасивна, не жертвна, а певна частина заражена бацилами соціально-політичної мімікрії, ганебного пристосуванства до влади.

То ж не дивно, що діють ще й зараз політичні сили в Україні, які активно, всупереч національним інтересам, просувають геополітичні й економічні плани іншої держави. Натомість згадаймо, як своєчасно відреагував І. Франко на зловісну

мобілізацію російських націоналістичних сил в українській Галичині та в підросійській Україні, відчуваючи і усвідомлюючи величезну загрозу з боку самодержавного, монархічного націоналізму справі «здвигнення нашої національної будови в усій її цілості». У тому 1905 році він пише ще одне звернення до галицької молоді, але вже до москвофільської молоді – статтю «Ідеї й «ідеали» галицької москвофільської молоді». Його мета – схилити галицьку москвофільську молодь до праці для рідного народу, закликаючи користуватися рідною мовою, збагачувати духовну скарбницю українського народу. І. Франко вірить, що переважна частина галицьких молодих русофілів не дозволить увести себе в оману голосінням галицьких москвофілів-лібералів і москвофілів-поступовців про «вселюдське братерство і всемірну любов», якими начебто перейметься весь галицький люд і «українство само собою зникне» [5, с. 585].

Вражає те, як І. Франко передбачив у 1905 році трансформацію Російської імперії в так звану демократичну і навіть у посткомуністичну Росію, «коли при кермі замість всевладного чиновника стане всевладний російський ліберал» – і буде впроваджувати «лібералізм капіталістичного складу», коли з'явиться, як ми спостерігаємо в сучасній Росії, «національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі».

Цей імперський автократизм у Росії одягає ще й інші плащі – маскується то ідеєю «керованої демократії», то ідеєю відродження «Великої Росії», хоча насправді це лише форми російського неототалітаризму чи олігархічного авторитаризму.

Про Митний союз чи про «Русский мир» нема потреби й говорити – це ніщо інше, як, цитуючи І. Франка, «знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплювання окраїн для “добра” центра...» [5, с. 570].

Далеко не випадково з цією метою в сучасній Росії відроджуються і трансформуються на догоду ідеологічно-пропагандивній кон'юктурі міфоідеологічні засади російської імперської та комуністичної політики, на яких базувалися самодержавний і комуністичний режими.

Лише одна цитата із статті «спеціаліста» з української історії, співкерівника Православного центру імперських політичних досліджень у Москві Міхаїла Смоліна: «Уже сегодня мы должны жестко встать на позицию, что южнорусские, малороссийские земли неотъемлемая часть Русского государства, что нет ни “украинского” народа, ни “украинского” языка, что все это идеологические фантомы» [11, с. 21].

Мимоволі здається, що ці антиукраїнські пасажі не з публікацій ХХІ століття, а початку ХХ, з часів І. Франка, коли шаленіли від ненависті до всього українського, до мазепинського руху такі чорносотенські видання, як «Киевлянин», «Киев», «Вестник Союза русского народа», «Вестник Русского народного союза имени Михаила Архангела», «Русская мысль», «Русское знамя», «Русская речь»... Здається, що ми почули голос антиукраїнського «Клуба русских националистов», в якому чи не половина його членів мали українські прізвища.

Та чого дивуватися й обурюватися з того, що продукують в Росії політологи, історики, культурологи, формуючи ідеологічні орієнтири геополітичних устремлінь новітньої Російської імперії, коли в Україні з'являються такі антиукраїнські провокативні «опуси» на зразок книги Георгія Крючкова і Дмитра Табачника «Фашизм в Украине: угроза или реальность?» (2008), коли продовжують з'являтися в Україні нові проросійські організації. Переважна частина з них свою діяльність спрямовує на пропаганду ідей та програм «Русского мира», бореться з «українським

націоналізмом», тепер – «фашизмом». Все це нагадує те, що робили в часи І. Франка російські шовіністи в Україні та значна частина галицьких москвофілів. Досить згадати відомий процес москвофілів у Львові в 1882 році, на якому були оприяджені факти, які свідчили про фінансування царським урядом москвофільських газет, журналів та видань Галичини.

Саме тому так важливо засвоїти і розвивати ідеї та практичні уроки І. Франка як речника культурного націоналізму. І сьогодні вкрай важливою є проблема формування української нації як культурного організму. Саме з цим закликом звертався І. Франко до молоді – галицької патріотичної та галицької москвофільської. Він розглядав це творення культурного організму і набуття національної ідентичності як інтеграційний процес, спрямований на вироблення певної системи цінностей, яку б сприйняли і засвоїли не лише українці, але й усі етноси, які проживають на українській території.

Саме з цією метою він здійснює переклад праці Гаустона Стюарта Чемберлена «Раса, нація, герої» і все більше утверджується в думці, що народ не здобудеться на політичну й економічну самостійність, якщо не сформується як українська нація – суцільний культурний організм, а для цього слід мати свою, національну еліту, національну інтелігенцію, головним обов'язком якої буде «по всіх частинах і окраїнах нашої землі будити *почуття народної єдності, піднімати общеукраїнське народне самопізнання*» [10, с. 528-529].

Таких речників і провідників культурного націоналізму, яким був І. Франко, вкрай потребує сучасна Україна, яка, по суті, вже втратила національний культурно-інформаційний простір, не веде системної національної освітньої і видавничої політики, не виробила системи національних цінностей і пріоритетів. За сучасними визначеннями, «культурні націоналісти є речниками морального оновлення; вони започатковують ідеологічні рухи в періоди суспільних криз для того, щоб реформувати систему світоглядних орієнтацій спільноти та запропонувати моделі суспільно-політичного розвитку, які б втілювали в собі стратегії модернізації» [2, с. 660].

Тож хіба ми не є свідками неефективної модернізації українського суспільства, яка призвела до духовного знесилення нації, її морально-етичної і духовної анемії? Хіба ми не спостерігаємо, як державні органи скорочують свій вплив на формування життєвих – духовних, моральних, соціальних – цінностей народу? Знову ж згадаємо слова І. Франка: «Розвій народності без розвою живого народу, його добробуту, освіти, рівності громадської і прав горожанських є або пустою мрією, доктриною, або штучним, тепличним витвором» [6, с. 335].

Українське суспільство перебуває в стані розколотості, продовжується й далі впроваджуватися політика його розмежування в регіональному, ідейно-політичному, мовному, соціально-економічному планах. Більше того, це розмежування провокативно підживлюється певними політичними силами, які аж ніяк не сприяють створенню належних умов для формування національної солідарності, суспільної консолідації, врешті-решт, української нації як цілісного культурного організму. Влада не здійснює послідовних реальних кроків для того, щоб виробити цілісну систему ціннісних орієнтацій, загальнонаціональний ідеологічний комплекс, завдяки якому можна було консолідувати українське суспільство. Адже і влада не приховує його загрозливого для майбутнього держави стану, в якому перебуває сучасне суспільство, коли ідеологія споживацтва, збагачення будь-якою ціною, особливо з допомогою корупційних схем і методів, цинічний прагматизм і правовий нігілізм

руйнують із середини суспільний організм, витравляють із людської душі віру, духовність і мораль. У суспільних настроях переважає недовіра або скептичне ставлення до духовних і моральних цінностей, які ігнорує, не сповідує сама влада, до норм і правил демократичного правопорядку, до самої ідеї верховенства права і законності. А про забезпечення національних цінностей і пріоритетів у культурно-інформаційній, етнонаціональній, духовній, освітній, науковій, конфесійній сферах годі й говорити.

Невже залишається надія тільки на культурних націоналістів-послідовників Івана Франка, Михайла Драгоманова, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Лесю Українку – таких подвижників національної справи, просвітителів і провідників українського народу було багато і в столітті дев'ятнадцятому, і в столітті двадцятому. На самовіддану і конструктивну працю на рідному ґрунті чільних українських, патріотично свідомих діячів й доводиться сьогодні сподіватися, інакше ми не відчуємо себе «нацією соціальною і солідарною в духовних і економічних інтересах»... Для цього треба знайти «і в собі самих, в нашій солідарності той огонь і запал, котрого нам тепер так часто нестаче, знайдемо, і всі цілою суттю відчуємо той спільний ідеал, котрого брак так многих з-поміж нас гонить на поклони чужим богам» [9, с. 8].

Як не прикро визнавати тривогу і правоту Франкових слів, які мовби проголошені сьогодні, і як не гірко бачити в наші дні упослідження національного духу, зневажання української мови, ослаблення моралі і духовного самопочуття народу, проте ми зобов'язані солідарно працювати «для культурного розвою на національному ґрунті», утверджувати, зміцнювати національні пріоритети в усіх сферах життєдіяльності української людини.

То ж, запитує нас І. Франко, чи не пора нам «навчитися чути себе українцями», а це означає, що всім нам пора «для України жити», наповнюючи свої почуття і працю справжнім громадянським духом, справжньою самопожертвою, справжньою любов'ю до України.

Саме він, цей український Мойсей, все своє життя клав цеглину по цеглині до національної будови – майбутньої Української Держави, витворюючи українську націю як суцільний культурний організм, бо вірив, що без «поступу духового і культурного» не здобути омріяну волю на рідному ґрунті, не досягнути національної єдності, національного звільнення та власної самостійної держави.

Задля досягнення цієї найвеличнішої і найбажанішої мети і вершив жертвний свій життєвий шлях І. Франко, про що й свідчать його сповідальні рядки з поеми «Мойсей»:

*Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.*

Список використаних джерел

1. Горак Р. Д. Дім на Софіївці : путівник по музею / Р. Д. Горак. – Х. : Майдан, 2010. – 382 с.
2. Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : [антологія] / Наук. т-во ім. В. Липинського; упоряд. О. Проценко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с.

3. Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. Наукове видання / Ентоні Д. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
4. Тихолоз Б. Велич без пафосу, або Франко в цифрах / Богдан Тихолоз // День. – 2012. – 28 серпня.
5. Франко І. Я. Вибрані твори : у 3-х т. / І. Я. Франко. – Дрогобич : Коло, 2005. – Т. 3. – 690 с.
6. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти томах : література і мистецтво. – Т. 27. Літературно-критичні праці (1886-1889) / упоряд. та комент. Р. С. Міщука, М. Д. Родька, Л. Т. Сеника, В. С. Харитонova; ред. С. В. Щурат, М. Т. Яценко / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1976-1984. – 464 с.
7. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1976-1986. – Т. 45. Філософські праці / упоряд. та комент. В. С. Горського та ін.; ред. В. Ю. Євдокименко / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – 574 с.
8. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти томах. – Т. 3. Поезія / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – 447 с.
9. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти томах. – Т. 38. Літературно-критичні праці (1896-1911) / І. Я. Франко; АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 1983. – 618 с.
10. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти томах. – Т. 48. Листи (1874-1885) / упоряд. та комент. В. В. Громової та ін.; ред. Н. Л. Калениченко); редкол.: Є. П. Кирилюк та ін. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – 767 с.
11. Щеголев С. Н. История «украинского» сепаратизма / [сост. М. Смолин] / С. Н. Щеголев. – М. : Изд-во «Имперская традиция», 2004. – 472 с.